

Konrad ŚWIDER

GENEZA GEOPOLITYKI W ROSJI (MIĘDZY TEORIA A PRAKTYKĄ)

Abstrakt

Współczesna Rosja (Federacja Rosyjska) jest głównym sukcesorem Związku Radzieckiego, który w 1991 r. uległ dezintegracji i który do momentu swojego rozpadu był jednym z dwóch supermocarstw. Rozpad ZSRR wiązał się z poszukiwaniem przez Rosję swojego miejsca w świecie i w systemie międzynarodowym, definiowaniem własnych interesów, a także z dążeniem do utrzymania statusu mocarstwa i gracza światowego. Rezultatem tworzenia się nowej rosyjskiej tożsamości zbiorowej jest ogromna popularność w Rosji geopolityki, która w tym kraju zaczyna spełniać funkcję metaidei (uniwersalnej idei wyjaśniającej świat), w pewnym sensie wypełniając pustkę ideologiczną po zbankrutowanej ideologii komunistycznej. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie genezy rosyjskiej myśli geopolitycznej, kształtującej się w zasadzie od chwili powstania Imperium Rosyjskiego w pierwszej połowie XVIII stulecia – poprzez wiek XIX – aż po okres radziecki. W artykule zostały zaprezentowane główne idee, koncepcje oraz ich twórcy – w kontekście międzynarodowego układu odniesienia. Konstrukcja artykułu ma charakter chronologiczno-problemowy.

Słowa kluczowe: Rosja, geopolityka, myśl geopolityczna.

Geopolityczna percepcja świata jest główną kategorią myślenia współczesnych rosyjskich elit władzy. Konstatacja ta znajduje uzasadnienie i potwierdzenie w historycznej, kulturowej, czy nawet cywilizacyjnej ścieżce tego kraju. Rosyjska geopolityka jest przełożeniem statusu imperialnego Rosji na teorię i praktykę jej polityki zagranicznej, dając wyraz charakterystycznej rosyjskiej tendencji przejawiającej się w różnych preferencjach dla polityki zewnętrznej kosztem relacji wewnętrznych. Swoją status imperialny Rosja zbudowała stopniowo, wygrywając od drugiej połowy XVII w. rywalizację o hegemonię w Europie Wschodniej z Polską, Szwecją i Turcją. Pokonanie każdego z tych przeciwników miało swoje niezaprzeczalne walory geopolityczne: zdominowanie i zniszczenie Polski, a następnie włączenie do państwa rosyjskiego ziem ukraińskich i białoruskich umocniło pozycję Rosji w systemie mocarstw i zapewniło jej przemożny wpływ na politykę innych państw europejskich; wyparcie Szwecji ze wschodnich wybrzeży Bałtyku dało Rosji dostęp do ważnego akwenu morskiego i stworzyło jej możliwość budowy floty i rozwoju handlu; odebranie Turcji północnych wybrzeży Morza Czarnego zwiększyło możliwości wojenno-morskie i handlowe państwa rosyjskiego, a także wprowadziło Rosję na pole aktywnej polityki bałkańskiej i rywalizacji o cieśniny czarnomorskie – z perspektywą szerokiego wyjścia na ciepłe

morza. W XVIII „oświeconym” stuleciu przebrzmiały już dynastyczne czy późniejsze postśredniowieczne religijne uzasadnienia ekspansji politycznej; zastąpiła je legitymizacja pragmatyczna – tylko instrumentalnie posiłkująca się dwoma poprzednimi, która z kolei w XIX w. została wzbogacona o aspekt ideologiczny (mesjanistyczny). Na przełomie XVIII i XIX stulecia wśród rosyjskiej elity władzy dawała się zaobserwować silna świadomość protogeopolityczna: od dłuższego czasu istniał tzw. „projekt grecki”, dotyczący polityki bałkańsko-czarnomorskiej; analizowane były polityczne skutki nowej (po rozbiorach Polski) konfiguracji granic w Europie Środkowo-Wschodniej; z uwagą śledzono przewartościowania w układzie sił na Starym Kontynencie, związane z wystąpieniem rewolucyjno-napoleońskiej Francji; powstawały koncepcje granic naturalnych Imperium Rosyjskiego (np. oparcia ich o łańcuch Karpat), wpisujące się później w półoficjalną doktrynę „imperializmu obronnego”; rodziły się idee preferujące kierunek azjatycki w polityce Rosji¹. Już w XVIII w. rosyjska polityka zagraniczna przejawiała cechy wielkiej geopolityki; armie carskie przemierzały wzdłuż i wszerz niemal całą Europę, poszczególne państwa kolejno uznawały tytuł imperatorski (cesarski) carów rosyjskich (jako ostatnia miała to uczynić w 1764 r. Polska); Sankt Petersburg zabierał głos w kwestii brytyjskich kolonii w Ameryce walczących o niepodległość. Następnie Rosja odegrała decydującą rolę w rozgromieniu Francji Napoleona Bonaparte, ustanowieniu i gwarantowaniu nowego porządku europejskiego (Kongres Wiedeński z 1815 r.), który na sto lat wytyczył bieg spraw na Starym Kontynencie. Wyłom w tym systemie stanowiła wojna krymska (1853–1856) toczona między Rosją a koalicją Francji, Anglii, Turcji oraz Piemontu, nie chcących dać Imperium Rosyjskiemu dostępu do ciepłych mórz, tj. Morza Śródziemnego. Dotkliwa i prestiżowa porażka Rosji w tej wojnie pozbawiła ją statusu supermocarstwa i jakiegokolwiek realnego wpływu na późniejsze zjednoczenie się Włoch, a także Niemiec – które wkrótce miały ujawnić swoje wielkie ambicje geopolityczne. Kongres Berliński z 1878 r. ostatecznie wykluczył Rosjan z pozycji arbitra europejskiego, co Petersburg kompensował sobie ekspansją w Azji Środkowej i na Dalekim Wschodzie. Najważniejszymi kierunkami rosyjskiej polityki zagranicznej w pierwszej połowie XIX stulecia były tzw. „kwestia wschodnia” (polityka turecko-bałkańsko-czarnomorska) oraz kooperacja z Austrią i Prusami w ramach Świętego Przymierza, egzekwującego zasady ustalone na Kongresie Wiedeńskim (legitymizm, równowagę sił, restaurację). Niezyczliwa, a nawet wroga neutralność Austrii względem Rosji podczas wojny krymskiej została odebrana przez carat jako zdrada i zaowocowała rozszerzeniem panslawistycznej zasady wyzwolenia Słowian przez Rosję z tureckich Bałkanów na monarchię habsburską. Z kolei mało przyjazna postawa Niemiec wobec Rosji na Kongresie Berlińskim, dążąca do dyplomatycznego wyrugowania jej z Europy i koncesjonowania rosyjskiej polityki bałkańskiej, skutecznie wyleczyła Petersburg z iluzji jedności „trzech czarnych dwugłowych orłów”. Imperium Rosyjskie zaczęło uprawiać wolną od dawnych sentymentów oraz legitymistycznego pseudoidealizmu dyplomację – ściśle według geopolitycznych korzyści, wiążąc się sojuszem z republikańską przeciwieństwem, lecz wyraźnie antyniemiecką Francją. Następnie – już w

¹ Zob. J. Czuby, *Rosja i świat. Wyobrażenia polityczna elity władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Warszawa 1997.

epoce narodzin geopolityki – na przełomie XIX i XX w. niemieckie aspiracje supermocarstwowe, zakładające w ramach *Weltpolitik* całkowitą dominację kontynentalną i morską Niemiec na świecie, zmusiły Wielką Brytanię do dołączenia do francusko-rosyjskiego tandemu i przekształcenia go w Trójporozumienie (Entente). Podczas pierwszej wojny światowej miało spełnić się – za zgodą przerażonych skalą i dynamiką niemieckiej ekspansji Londynu i Paryża (od 1815 r. zawsze sprzeciwiających się rosyjskiej ekspansji) – odwieczne marzenie carów o cieśninach Bosfor i Dardanele z Konstantynopolem, o wyniesieniu cywilizacji prawosławnej, o włączeniu w orbitę wpływów Rosji Słowian bałkańskich i austrowęgierskich, a i całkiem prawdopodobne, że zachodnie rogatki Imperium Rosyjskiego zostałyby oparte o Odrę, Łużyce i Las Bawarski. Jednak caratowi nie było dane doczekać końca Wielkiej Wojny, załamał się pod kolosalnym ciężarem skumulowanych i nierozwiązanych problemów wewnętrznych Rosji. Jego misję w nowej formie mieli kontynuować (i wyznaczać), lecz już na bazie całkowicie odmiennych uzasadnień ideologicznych, nowi samodzierżawcy kotłującego się imperium – bolszewicy.

Jakkolwiek wyobraźnia protogeopolityczna (czy też raczej – zakres geograficzny wyobraźni politycznej) rosyjskich elit władzy w XVIII w. była z pewnością szeroka, to jednak pełny wyraz mogła ona uzyskać, gdy stała się przedmiotem poważnych dociekań i studiów warstw inteligentnych. Inteligencja jako szersza mieszczańska klasa społeczna uformowała się w Rosji w drugiej połowie XIX w., który to proces nabrał tempa po zniesieniu pańszczyzny w 1861 r. Powszechniejsza rosyjska myśl pregeopolityczna powstawała w konserwatywnych kręgach inteligentnych zbliżonych do dworu carskiego, chociaż niektórzy jej przedstawiciele mieli w swojej biografii epizody antyreżimowe. Początkowo inteligentne projekcje geopolityczne rozwijały się przede wszystkim na bazie słowianofilstwa, a następnie neosłowianofilstwa (tzw. *poczwienniczestwa*), by osiągnąć swoją kwintesencję w ideologii eurazjatyizmu, który jako światopogląd zdołał przetrwać upadek caratu. Za prekursorów rosyjskiej myśli geopolitycznej, która w pełni rozwinęła się po rozpadzie ZSRR, można uznać w szczególności Nikołaja Danilewskiego, Konstantina Leontjewa, Nikołaja Trubieckoję, Piotra Sawickiego, Nikołaja Aleksiejewa i Lwa Gumilowa².

Jednak bynajmniej nie jest to cała plejada prekursorów rosyjskiej geopolityki. Istnieje cały panteon przedstawicieli wszystkich nauk – obejmujący także znane nazwiska i sięgający do epoki Piotra Wielkiego – którzy zwracali szczególniejszą uwagę na zagadnienia geograficzno-przyrodnicze w kontekście politycznym i ekonomicznym, pozycjonując w nich Rosję. Wydzieleniem geografii politycznej zajmowali się w latach 20. XVIII w. Georg Krafft i Hans von Wintzheim, z kolei geografii ekonomiczną miał wyodrębnić Michaił Łomonosow. Systematyzacje te dały impuls do rozwoju rosyjskiej kartografii państwowej i wydania pierwszej drukowanej „Generalnej mapy Imperium Rosyjskiego” w 1734 r., a także „Atlasu Imperium Rosyjskiego” w 1745 r.; działania te były prowadzone pod patronatem resortów wojennych, zatem przyczyniły się do rozwoju w Rosji takich kierunków, jak geografia wojskowa, statystyka wojskowa i kartografia wojskowa. Nowoczesną

² Zob. В. Петров, *Геополитика России. Возрождение или гибель?*, Москва 2003, s. 105–166.

formę dyscypliny te zaczęły uzyskiwać od lat 30. XIX w. (w ramach szkolnictwa wojskowego), a ich najwybitniejszymi reprezentantami byli Antoine-Henri Jomini, Piotr Jazykow, Dmitrij Milutin i Konstantin Arszeniew. W epoce powszechnego globalnego imperializmu, czyli od lat 70. XIX w. do pierwszej wojny światowej, w rosyjskiej geografii wojskowej wykształciła się linia geostrategiczna, którą reprezentowali generałowie Rostisław Fadiejew, Nikołaj Obruczew (dowódca sztabu generalnego sił zbrojnych Imperium Rosyjskiego w latach 1881–1897), Nikołaj Przewalskij, Michaił Piewcow, Stiepan Makarow i Aleksiej Wandam (Jedrichin). Niezależnie od sfery wojskowości kierunki pregeopolityczne rozwijały się także na gruncie cywilnej nauki. Karl Ber uważany jest za jednego z prekursorów determinizmu geograficznego w nauce rosyjskiej; w 1848 r. uznał on lokalizację geograficzną za najważniejszy czynnik określający los narodów; były to początki nowoczesnej rosyjskiej geografii politycznej. Kontynuatorami Karla Bera byli Lew Miecznikow, Władimir Łamanskij, Aleksandr Wojekow, Piotr Siemionow-Tjan-Szanskij i Dmitrij Mendelejew. Lew Miecznikow i Władimir Łamanskij w odróżnieniu od Karla Bera przypisywali większą rolę czynnikowi społeczno-politycznemu, mieli oni pioniersko dostrzegać i konceptualizować centralne („środkowe”) położenie Rosji na „kontynencie azjatycko-europejskim”, wyprzedzając koncepcje Alfreda Thayera Mahana i Halforda Johna Mackindera. Aleksandr Wojekow podkreślał duże znaczenie dla polityki rosyjskiej aspektów klimatycznych. Natomiast Piotr Siemionow-Tjan-Szanskij i Dmitrij Mendelejew, wyznając pogląd o eurazjatyckiej „środkowości” Imperium Rosyjskiego, wskazywali na potrzebę równomiernej alokacji potencjałów materiałowych i ludzkich na wielkich obszarach Rosji w kontekście światowej rywalizacji między mocarstwami. Za prekursorów rosyjskiej geopolityki na gruncie filozofii uchodzą Piotr Czaadajew, Fiodor Tiutczew, a ważnymi postaciami są w tym obszarze także Iwan Dusinskij (pansławista) i Borys Cziczerin (prawnik, ideolog neosławizmu). Dwóch innych ważnych dla rozwoju geopolityki w Rosji autorów funkcjonowało na przełomie epok i stało się geopolitykami radzieckimi (do końca lat 20. geopolityka jako nauka korzystała z mecenatu Józefa Stalina) – Wienjamin Siemionow-Tjan-Szanskij (syn Piotra Siemionowa-Tjan-Szanskiego), tworzący modele geopolityczne stanowiące rozbudowaną syntezę teorii kontynuatorów Karla Bera; oraz Andriej Sniesariew uzasadniający konieczność geostrategicznej ekspansji Rosji/ZSRR w kierunku „ciepłego oceanu” – Indii, a nawet Chin, w celu osiągnięcia przez Rosję (ZSRR) bezpiecznych granic³. Za praktyczne odzwierciedlenie tej koncepcji uważa się radziecką inwazję na Afganistan w 1979 r. Natomiast ze współczesnych polityków rosyjskich takie poglądy wyrażał Władimir Żyrinowski.

W tym miejscu warto przedstawić wspomniane wyżej postacie, uznawane za ideologicznych prekursorów rosyjskiej geopolityki. Nikołaj Danilewskij (1822–1885) uważany jest za wybitnego teoretyka neosłowianofilstwa. Swoje idee najpełniej wyraził w opublikowanej w 1869 r. książce *Rossija i Jewropa*⁴.

³ Na temat historii rosyjskiej geopolityki zob. И. Кефели, Г. Попов, В. Сухова, *Эволюция геополитических воззрений в отечественной науке*; <http://www.ibci.ru/AGP/conferencia/statya08.htm>, 07.05.2009.

⁴ Н. Данилевский, *Россия и Европа*, Санкт-Петербург 1995.

Danilewskij w myśl teorii organicystycznych podzielił świat na dziesięć „typów kulturowo-historycznych” (egipski, chiński, asyryjsko-babilońsko-fenicki – chaldejski lub starosemicki, indyjski, irański, żydowski grecki, rzymski, nowosemicki lub arabski i rzymsko-germański lub europejski), które wyposażył jednak w cechy bardziej narodu (organicystycznie rozumianego) niż cywilizacji, i które uznawał za jedyne podmioty historii, odmawiając statusu podmiotu historycznego abstrakcyjnie pojmowanej ludzkości. Twierdził, że między tymi formacjami trwa permanentna rywalizacja, gdzie najistotniejsza jest walka między dziedzictwem świata rzymskiego – czyli Europą a dziedzictwem greckim (bizantyjskim), reprezentowanym przez Słowian z Rosją na czele (Danilewskij nie zaliczał do miru słowiańskiego Polski, która według niego całkowicie zaprzedała się Zachodowi). Autor ten konstatował, chociażby z analizy wojny krymskiej, że Europa jest wrogiem Rosji; od wieków rozwija ona ekspansję na ziemie słowiańskie, a teraz przeszkadza Rosji w wyzwoleniu Słowian spod tureckiej opresji. Słowianie cierpią także pod germańskim (niemieckim/austriackim) jarzmem. Jedynym ratunkiem dla świata słowiańskiego jest utworzenie federacji wszechsłowiańskiej (Związku Słowiańskiego) pod egidą Rosji – ze stolicą w Konstantynopolu (Carogrodzie). Głównym celem Rosji nie jest zniewolenie Słowian i zagrożenie innym krajom, jej priorytetem musi być ustanowienie światowej równowagi między Europą, Słowianami a Ameryką. Rosja zapewne przetrwa bez innych szczepów słowiańskich, natomiast ich szanse przetrwania bez sojuszu z Rosją są niewielkie.

Konstantin Leontjew (1831–1891) był konserwatywnym publicystą i podobnie jak Nikołaj Danilewskij należącym do nurtu neosłowianofilskiego, który wyraził swoje poglądy w swoim największym dziele *Wizantyzm i sławianstwo*, wydanym w 1875 r.⁵ Autor ten twierdził, że u podstaw świata słowiańskiego leżała zasada bizantyńska – oparta na prawosławiu i silnej władzy carskiej, których istnienie postrzegał jako fundamentalny warunek przetrwania Słowiańszczyzny. Z niepokojem obserwował on procesy burżuazyjno-liberalnej emancypacji Słowian bałkańskich, już wcześniej dostrzegając je wśród Słowian austrowęgierskich. Z tej pozycji krytykował koncepcje Danilewskiego, zarzucając mu zbyt duże, nieuzasadnione zaufanie wobec innych narodów słowiańskich – wyzwalanych siłą rosyjskiego oręża, ale później przechodzących na stronę Zachodu. Leontjew kreślił projekt wielkiej konfederacji słowiańskiej, ze stolicą w Konstantynopolu, kierowanej przez Rosję i integrowanej nie na fundamencie narodowym (tj. słowiańskim), lecz religijnym (prawosławnym) i samodzierżawnym (nie w sensie administracyjnym, ale ideokratycznym). Rozumiał, mając w pamięci antyrosyjski *casus* Polski, że w rzeczywistości nie jest możliwe „zlanie się słowiańskich strumieni w rosyjskim morzu”. Rosja kontentowałaby się statusem „starszego brata” w ramach oryginalnej azjatycko-słowiańskiej cywilizacji. Leontjew był zdecydowanym wrogiem kosmopolityzmu, społecznego radykalizmu oraz rewolucjonizmu. Można dostrzec, że triada Leontjewa oparta na kategoriach „Wschód, Rosja, Słowiańszczyzna” korespondowała z wypracowaną jeszcze w pierwszej połowie XIX w. i uznaną przez carat konserwatywną doktryną oficjalnej

⁵ К. Леонтьев, *Восток, Россия и Славянство*, Москва 1996.

ludowości księcia Siergieja Uwarowa – „Prawosławie, Samodzierżawie, Ludowość”. W tym miejscu należy jednak uczynić spostrzeżenie, że (neo)słowianofilstwo wychodzące poza granice Imperium Rosyjskiego, głosząc uniwersalną zasadę jedności narodów słowiańskich, stawało się sławizmem; a gdy postulowało ideę słowiańskiej hegemonii w świecie (pod przywództwem Rosji), przekształcało się w panslawizm – będący osobliwym odzwierciedleniem zachodnich pan-ideologii, np. pangermanizmu.

Ostatnich czterech ideowych klasyków rosyjskiej geopolityki reprezentowało nurt eurazjatyizmu, choć pewne tendencje eurazjatyckie były dostrzegalne już w twórczości Konstantina Leontjewa. Na wstępie jednak warto zastanowić się nad podstawowymi założeniami ideologii eurazjatyckiej. Eurazjatyści niewątpliwie inspirowali się myślą neosłowiańską, zgodnie z nią uznali klasyczny dualistyczny podział świata na Wschód i Zachód⁶. Na nowo konceptualizowali oni drogę dziejową Rosji, przyjmując za punkt wyjścia fundament kulturowy (cywilizacyjny). Zdecydowanie odrzucali tezy o konfliktowej koegzystencji Rosji (jako bytu kulturowego) z innymi narodami czy też cywilizacjami Wschodu, wierzyli w rosyjsko-azjatycką symbiozę oraz koherencję. Otwarcie negowali kierunek, jaki nadał państwu rosyjskiemu Piotr Wielki. W ten sposób dokonywali gruntownej rewizji klasycznej historiografii rosyjskiej, opisującej odwieczną walkę Rosji o godne miejsce wśród narodów i państw cywilizowanej Europy. W ich publicystyce wyraźna była apologia, a nawet apoteoza dziedzictwa mongolskiego, któremu Rosja zawdzięcza własne istnienie i wielkość. Eurazjatyści nazywali Rosję Eurazją, a Rosjan – Eurazjatami. Obalenie w 1917 r. coraz bardziej okcydentalistycznego (wbrew naturze Rosjan) caratu i wielką rewolucję społeczną postrzegali oni jako przebudzenie prawdziwego ducha rosyjskiego. Dlatego też akceptowali przechwycenie rewolucji rosyjskiej przez bolszewików, a przyszły ustrój Rosji zamierzali oprzeć na socjalizmie i prawosławiu jako dwóch odwiecznych rosyjskich filarach kulturowo-tożsamościowych. Mimo otwartego, wojującego ateizmu bolszewików i odwoływania się przez partię bolszewicką do rozumianych w duchu zachodnim zasad postępu i modernizacji, mimo braku z jej strony akceptacji dla swoich poglądów, eurazjatyści uważali, iż bolszewizm w danym czasie dobrze wypełnia rosyjskie przeznaczenie, będąc z punktu widzenia kosmicznej misji Rosji jedynie zjawiskiem tymczasowym.

Książę Nikołaj Trubieckoj (1890–1938) był lingwistą, etnografem i filozofem, a także teoretykiem eurazjatyizmu. W swojej najważniejszej pracy *Istorija. Kultura. Jazyk* skoncentrował się głównie na nowym i osobliwym zagadnieniu integralnego nacjonalizmu eurazjatyckiego, dokonując dychotomii samego nacjonalizmu na prawdziwy i fałszywy⁷. Projektowany przez Trubieckoja nacjonalizm eurazjatycki był z założenia wspólnym nacjonalizmem całej, w swojej głębi jednorodnej rosyjskiej przestrzeni imperialnej, zasadzającym się na obcym i opozycyjnym

⁶ Na temat koncepcji pokrewieństwa Rosji z Azją i zwrotu Rosji w kierunku Azji zob. I. Massaka, *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001, s. 73–79; O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, przekł. W. Jeżewski, Warszawa 2007, s. 311; J. Czubyty, *Rosja i świat*, s. 73–78. Więcej na temat eurazjatyizmu zob. R. Bäcker, *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź 2000; R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2001.

⁷ Н. Трубецкой, *История. Культура. Язык*, Москва 1995.

wobec Zachodu fundamencie kulturowym i cywilizacyjnym; nacjonalizmy regionalne były uprawnione, jeśli nie wyradzały się w inspirowane przez zachodnie wyobrażenia o narodzie separatyzmy. Eurazjatycki nacjonalizm był jak najbardziej prawdziwy, ponieważ odwoływał się do realnego, ciągłego dziedzictwa historycznego; z kolei np. nawiązujący do hellenizmu nacjonalizm nowogrecki czy projektujący rzymskie reminiscencje nacjonalizm rumuński były nacjonalizmami fałszywymi i karykaturalnymi. Trubieckoj dokonał reinterpretacji rosyjskiej historii, gloryfikując Mongołów i okres mongolski w dziejach Rusi/Rosji, a poddając krytyce Zachód i okresy wpływów zachodnich w Rosji. Porządne wykształcenie etnograficzno-lingwistyczne i wynikająca z niego naukowa rzetelność nie pozwalały mu obojętnie traktować tak subtelnych i ważnych zagadnień jak kwestia ukraińska. Kulturę rosyjską i ukraińską uznawał za dwie „indywiduacje” kultury ruskiej, której innymi regionalnymi „indywiduacjami” były np. kultury białoruska, północnorosyjska, dońska i syberyjska, dzielące się z kolei na mniejsze „krajowe dyferencjacje”. W ten sposób powstawała jakby zakresowa hierarchia kultur eurazjatyckich. Polemizując z nacjonalistami ukraińskimi, Trubieckoj uważał, że Piotr Wielki, sekularyzując cerkiew, osłabił najważniejszą instytucję integrującą kulturę ruską, wobec czego restauracja dawnej pozycji prawosławia jest koniecznością dziejową. Związek Radziecki określał on dumnie mianem ZSRR–Eurazji; cenił bolszewików za tworzenie na obszarze imperium struktur ponadnarodowych – nadrzędnych w stosunku do regionalnych (w tym rosyjskich), co interpretował jako realizację projektu eurazjatyckiego.

Piotr Sawickij (1895–1968) był ekonomistą-geografem, uczniem sławnych uczonych – geografa Władimira Wiernadskiego i historyka Piotra Struwe (przeciwnika eurazjatyizmu), którego był też pierwszym pomocnikiem-sekretarzem, gdy ten pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych w rządzie Piotra Wrangla. Po zwycięstwie bolszewików wyemigrował z Rosji i zamieszkał w Pradze. Wspólnie z Nikołajem Trubieckojem stał na czele ruchu eurazjatyckiego. W 1945 r. po wyzwoleniu przez armię radziecką Pragi spod okupacji niemieckiej został aresztowany i skazany na dziesięć lat łagrów, gdzie poznał Lwa Gumilowa, który został jego uczniem. Sawickiego można uważać za pierwszego rosyjskiego geopolityka w pełnym tego słowa znaczeniu, gdyż mierzył się on z dorobkiem klasycznych zachodnich geopolityków. W swoim artykule z 1933 r. *Gieograficzieskije i gieopolitczieskije osnovy jewrazijstwa* kategorycznie dowodził, że Rosja jest „Państwem Środka” – i zasługuje na to miano bardziej niż Chiny, w czym można odnaleźć wpływ koncepcji *Heartlandu* Halforda J. Mackindera⁸. Dla Sawickiego „środkowość” Rosji stanowiła podstawę jej historycznej tożsamości; Rosja nie jest częścią lub przedłużeniem ani Europy, ani Azji, jest ona samodzielnym światem, samodzielną i wyjątkową (ekskluzywną), osobliwą duchowo-historyczną rzeczywistością geopolityczną, ideą materialnie wyrażającą się w rosyjskim terytorium oraz kulturze, historycznym paradygmatem – szczególną cywilizacją. Rosja wobec tego – jako unikalny typ cywilizacji ukształtowany na fundamencie kilku komponentów: kultury aryjsko-słowiańskiej, koczowniczego Turanu i prawosławnych tradycji – stanowi syntezę światowej

⁸ П. Савицкий, *Континент Евразия*, Москва 1997.

historii. W toku dziejów na obszarze cywilizacji eurazjatyckiej zgodnie współistniały różne rasy i narody; a np. dzięki jarzmu mongolskiemu Rosja zachowała swoją geopolityczną i duchową niezależność – bez Tatarszczyzny nie byłoby Rosji, która teraz kontynuuje to dzieło. Sawickij wyznawał podział świata na dwie biegunowe cywilizacje – morza (świat zachodni) i kontynentu (Eurazja), przy czym dychotomia ta wychodziła poza geografie i wdzierła się w przestrzeń idei i wartości, przyjmując jakby postać *geozofii*. W ten sposób Sawickij zmierzał do swojej koncepcji ideokracji – przeciwnego Zachodowi systemu ideowego, integrującego przestrzeń eurazjatycką i będącego najważniejszym wyróżnikiem cywilizacji eurazjatyckiej. Autor ten miał najbardziej krytyczny stosunek wobec bolszewizmu i Związku Radzieckiego ze wszystkich klasycznych eurazjatystów.

Nikołaj Aleksiejew (1879–1964) był historykiem, filozofem prawa i jednym z głównych ideologów eurazjatyizmu. Pracował nad konceptualizacją eurazjatyckiej jurysprudencji, która miała zastąpić radziecki system prawny po nieuchronnym upadku komunizmu (jakkolwiek w 1946 r. przyjął obywatelstwo radzieckie). W swoich najważniejszych pracach *Russkij narod i gosudarstwo, Obiazannost' i prawo, Jewrazijcy i gosudarstwo* zajmował się analizą i komparatystyką źródeł kultur prawnych Zachodu i Eurazji, dochodząc do wniosku, iż społeczeństwa zachodnie i rosyjskie zbudowane są na różniących się historycznie i koncepcyjnie podstawach jurydycznych⁹. Aleksiejew negował więc zasadę zachodniego indywidualizmu, a hołdował ujęciu organicystycznemu (skądinąd mającemu rodowód zachodni). Twierdził, że zachodni system organizacji społecznej jest nie do przyjęcia w Rosji i Eurazji, które mają już swoje bardziej odpowiednie i lepsze wzorce. Dostrzegał jednak niedoskonałości i patologie systemu rosyjskiego, który można oczyścić jedynie przez *prawdę* identyfikowaną z biblijną samoświadomością. W ten sposób Aleksiejew coraz bardziej zagłębiał się w sferę kategorii metafizycznych, poszukując jak najtrwalszego etyczno-moralnego fundamentu dla eurazjatyckiego prawodawstwa. Mający tak niezawodne oparcie i uzasadnienie eurazjatycki system prawny miał z kolei stać się podstawą eurazjatyckiej ideokracji. Teoretyk ten zachodniej demokracji liberalnej przeciwstawiał ideę organicznej demokracji eurazjatyckiej – „democji”. Przyszły eurazjatycki organizm państwowy wyobrażał on sobie jako republikę z rozbudowanym systemem organów przedstawicielskich – zrzeszony wokół Rosji Związek Narodów, w którym poszczególne ludy uzyskałyby szeroką autonomię. W modelu radzieckim Aleksiejew cenił sobie jego założenia teoretyczne i zasadę przedstawicielstwa, zdając sobie jednak sprawę, że władza radziecka nie jest w stanie zrealizować ich w praktyce.

Lew Gumilow (1912–1992) – syn uznanych rosyjskich poetów Nikołaja Gumilowa i Anny Achmatowej – był historykiem, geografem i myślicielem. Znaczną część jego biografii stanowiły represje władz radzieckich i życie w łagrze. Pokoleniowo nie był on współczesny klasycznym eurazjatystom, dlatego też nierzadko przedstawia się go jako teoretyka (najwybitniejszego zresztą) neoeurazjatyizmu. Lew Gumilow korzystał z dorobku wyżej wspomnianych myślicieli (ślady ich koncepcji są wyraźnie obecne w jego teoriach), wzbogacając go o elementy geografii fizycznej i biologii; aczkolwiek znaczny wpływ na jego

⁹ Н. Алексеев, *Русский народ и государство*, Москва 1988.

poglądy wywarły także cywilizacyjne koncepcje Oswalda Spenglera i Arnolda Toynbee'ego. Zasłynął on jako twórca teorii etnogenezy i cykli etnicznych, szeroko stosując kategorię etnosu, tj. przyrodniczo uwarunkowanego narodu, posiłkując się teoriami biochemicznymi, biogenetycznymi i bioenergetycznymi. Gumilow kontynuował linię determinizmu geograficznego, będącą esencją geopolityki u klasycznych geopolityków zachodnich: Friedricha Ratzela, Rudolfa Kjellena, Karla Haushofera i innych. Głównymi osiągnięciami Gumilowa były odkrycie i opracowanie podstaw naukowych (popartych odpowiednimi badaniami statystycznymi) przyrodniczo-historycznych mechanizmów przestrzennej dynamiki etnosów, wyznaczenie momentów kulminacyjnych i krytycznych ich społeczno-politycznej, wojennej, duchowo-ideologicznej siły i słabości, oraz wskazanie przesłanek i przyczyn zagrożeń dla aktywności życiowej (tzw. pasjonarności) ludów, narodów, państw, związków państw, imperiów. Swoje najważniejsze tezy Gumilow zawarł w pracy *Etnogenez i biosfera Ziemi*¹⁰. Jego koncepcje są przedmiotem żywych dyskusji w środowiskach naukowych w Rosji i poza jej granicami.

Powyższe wizje czy koncepcje miejsca i roli Rosji w świecie najczęściej pozostawały w sferze rozważań teoretycznych, gdyż pozycja Imperium Rosyjskiego jako demiurga sytuacji międzynarodowej od połowy XIX w. słabła z dziesięciolecia na dziesięciolecie. Ideolodzy rosyjscy mieli tendencyjną manierę przeciwstawiania swojego kraju Europie, którą uogólniająco konceptualizowali jako jednolity byt polityczny, lecz w praktyce musieli zdawać sobie sprawę, iż europejski Zachód jako historyczny rywal Rosji nie jest tworem monolitycznym. Rosjanie być może mimowolnie, a być może zupełnie świadomie wyizolowywali z Europy pierwiastek niemiecki (z psychologicznego punktu widzenia – lustrzany względem nich samych), który nabrał szczególnej ciężkości po zjednoczeniu Niemiec przez Prusy i ustanowieniu Drugiej Rzeszy – na co Imperium Rosyjskie nie miało już w ogóle żadnego wpływu. W tym kontekście nawet sama filozofia słowianofilska wydaje się importem i konwersją poglądów Johanna Gottlieba Fichtego, Georga Wilhelma Friedricha Hegla czy Friedricha Wilhelma Josepha Schellinga. To, iż Rosja była potencjalnie bardzo odporna na presję zewnętrzną, zawdzięczała swojej ogromnej – nieproporcjonalnej do znacznie skromniejszych w tej gestii atutów swoich ewentualnych przeciwników – masie lądowej i, na co wskazał Paul Kennedy, korzystnemu flankowemu położeniu geograficznemu¹¹. Imperium Rosyjskie, demonstrujące ambicje globalnej dominacji, było w zasadzie – mimo posiadania znacznej floty wojennej – mocarstwem lądowym podatnym na brytyjską lub francuską „dyplomację kanonierek”, charakterystyczną dla drugiej połowy XIX stulecia i określającą wyraźniejszą niż rosyjska mocarstwowość Londynu i Paryża. W tym też czasie – gdy Europa nie mówiła już jak podczas wojny krymskiej jednym głosem – Rosja musiała wyznaczyć granice swoich wpływów (ekspansji) na Starym Kontynencie i „oszańcować” je. Tuż przed klęską Francji w wojnie z Prusami (1870–1871) i zjednoczeniem Niemiec, pod koniec 1869 r., znany rosyjski

¹⁰ Л. Гумилев, *Этногенез и биосфера Земли*, Москва 1994.

¹¹ Zob. P. Kennedy, *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, przeł. M. Kluźniak, Warszawa 1994, s. 85.

panslawista i jeden z prekursorów geopolityki w Rosji, generał Rostisław Fadiejew, stwierdził, że Rosja musi albo rozciągnąć swój prymat aż po Adriatyk, albo wycofać się znów za Dniepr¹². Tego typu myślenie jest przejawem typowego dla Rosjan maksymalizmu, sprowadzającego się do zasady „wszystko albo nic”, ale wkrótce okazało się ono charakterystyczne także dla Niemców, którym z geopolitycznego punktu widzenia zrobiło się bardzo ciasno w Europie. Efektowny pogrom Francji dokonany przez Prusy w 1870 r., a później wyrzucenie przez Niemcy na Kongresie Berlińskim w 1878 r. Rosji z dyplomatycznego rozstrzygnięcia spraw europejskich taktycznie bardzo zbliżyło nieprzyjazne dotychczas Petersburg i Paryż, co z kolei bardzo zirytowało Berlin – odczuwający dyskomfort z racji francusko-rosyjskiego geopolitycznego osaczenia. Sytuacja polityczna wokół Niemiec skłoniła niemieckie środowiska akademickie do opracowywania pangermańskich koncepcji pregeopolitycznych, uzasadniających konieczność podporządkowania Rzeszy całej Europie Środkowo-Wschodniej, włącznie z Austro-Węgrami, i stworzenia Wielkich Wszech Niemiec (*Grossdeustchland Reich*), które takim sposobem mogłyby rozerwać uścisk Francuzów i Rosjan. Jednak tempo emancypacji narodowej w tej części Starego Kontynentu dezaktualizowało te programy, więc rewidowano je przez koncepcje ustanawiania *quasi*-samodzielnych jednostek narodowo-administracyjnych politycznie i ekonomicznie zdominowanych przez Niemcy. Tak oto w początkach XX stulecia została sprecyzowana doktryna *Mitteleuropa*, którą spopularyzował w 1915 r. Friedrich Naumann, a następnie rozwijał wspomniany Karl Haushofer. Zapewne częścią tych projekcji było ustanowienie przez Niemców podczas pierwszej wojny światowej państw ukraińskiego (Hetmanatu) czy białoruskiego (Białoruskiej Republiki Ludowej). Również Rosjanie, uważnie przyglądający się idei *Mitteleuropa*, zostali pod wpływem dynamiki procesów narodotwórczych niejako zmuszeni do zmodyfikowania swoich wizji Europy Środkowej; po 1878 r. coraz bardziej anachroniczny (apelujący silniej do tożsamości religijnej niż etnicznej) panslawizm przestał już być atrakcyjny dla narodów słowiańskich i ewoluował, przekształcając się stopniowo w neoslawizm – przewidujący równouprawnienie państw i narodów słowiańskich w sojuszu z Rosją, i będący w swojej istocie rosyjską wersją doktryny *Mitteleuropa*¹³. Koncepcje *Mitteleuropa* i neoslawizmu z kolei w pewnej mierze, przynajmniej nominalnie i instrumentalnie, respektowały doktrynę wolności (samostanowienia) narodów. Paradoksem historii pozostaje fakt, że projekty te zostały zrealizowane w nieodległej przyszłości przez... Józefa Stalina, który podczas drugiej wojny światowej w celach *stricte* propagandowych (heroiczny bój świata słowiańskiego z germańskim faszyzmem) efemerycznie reanimował ideę wszechsłowiańską.

Kiedy w 1917 r. władzę w Rosji przejęli bolszewicy – przy wydatnej pomocy ze strony Niemców – także inspirowali się rozwiązaniami niemieckimi, nie wspominając o fakcie, że sama doktryna marksistowska, jakkolwiek apelująca do

¹² Р. Фадеев, *Мнение о восточном вопросе*, Санкт-Петербург 1870, s. 87.

¹³ Na temat doktryny *Mitteleuropa* zob. J. Pajewski, „*Mitteleuropa*”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959. Natomiast na temat koncepcji *Mitteleuropa* jako projektu geopolitycznego i inspirowania przez nią rosyjskiej myśli geopolitycznej zob. L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 2000, s. 501–507 i 512.

internacjonalizmu, jest importem ideologicznym z Niemiec – chociaż, oczywiście, przetworzonym w duchu rosyjskiej tradycji ideowej. Partia bolszewicka pragnęła kierować Rosją, kopiując skrajnie etatystyczne wzorce wprowadzone wcześniej w Cesarstwie Niemieckim przez generała Ericha Friedricha Wilhelma Ludendorfa – faktycznego ostatniego dyktatora kaiserowskich Niemiec. Pojawienie się z kolei licznych ognisk przewrotu komunistycznego w wycieńczonych Wielką Wojną Niemczech wywołało ogromną euforię wśród bolszewików i wytyczyło kierunek (re)eksportu rewolucji komunistycznej. Geopolityka państwa bolszewickiego z powodu jego deklarowanej przez samych bolszewików przejściowości (tymczasowości) została podporządkowana polityce zagranicznej, tzn. wartościom internacjonalistycznym¹⁴. Jednak eksport rewolucji bez silnego państwa, na samej tylko fali nastrojów rewolucyjnych, okazał się niewykonalny. Toteż w kierownictwie bolszewickim zrozumiano, że warunkiem koniecznym sukcesu globalnego planu rewolucyjnego jest budowa superpaństwa, będącego bazą dla tego przedsięwzięcia. Ponieważ świat oparł się urokowi rewolucji proletariackiej i pozostał burżuazyjny, Rosja Radziecka, a później ZSRR były zmuszone w środowisku międzynarodowym do postępowania według burżuazyjnych reguł gry. W kapitalistycznym świecie głównym partnerem Związku Radzieckiego okazały się weimarskie Niemcy; oba te kraje łączyła negacja ustanowionego po pierwszej wojnie światowej porządku wersalskiego, charakteryzującego się powstaniem nowych niepodległych państw m.in. na obszarach stanowiących wcześniej część Imperium Rosyjskiego i Rzeszy Niemieckiej. W Niemczech kwestionowaniu systemu wersalskiego służyła haushoferowska geopolityka. Z kolei kierownictwo radzieckie oficjalnie wypierało się wszelkich burżuazyjnych opcji światopoglądowych, lecz wyraźnie ulegało przemożnemu czarowi *Geopolitik*. Karl Haushofer przez pewien czas był doradcą radzieckich polityków, w tym Józefa Stalina, który okazał się pojętnym adeptem nowego myślenia o relacjach międzynarodowych¹⁵. Przywódca ZSRR ze szczególną pilnością przyswoił sobie za pośrednictwem niemieckiej myśli geopolitycznej mackinderowską konstrukcję *Heartlandu* – uosabianego przez jego ogromny kraj¹⁶. W latach 30. XX stulecia faszystowskie już Niemcy oraz Rosja – w inkarnacji ZSRR, mimo ostrych przesilenń wewnętrznych stanowiących konsekwencję walki o władzę w tych krajach, będąc już państwami wybitnie autorytarnymi (totalitarnymi), zdołały odbudować swój status mocarstwowy. Zantagonizowane ideologicznie zawiązały w celach geopolitycznych sojusz taktyczny, ale wkrótce – z pobudek także geopolitycznych – starły się ze sobą w niszczylińskiej konfrontacji¹⁷.

¹⁴ Zob. P. Ziółek, *Idea imperium*, Warszawa 1997, s. 167.

¹⁵ L. Moczulski, *Geopolityka*, s. 19–20.

¹⁶ Z kontekstu rozmów Stalina z komunistami z krajów bałkańskich, prowadzonych pod koniec drugiej wojny światowej i tuż po niej, wynika, że radziecki przywódca zrezygnował ze wspierania komunistycznej partyzantki w Grecji, gdyż uważał, że najpotężniejsze spośród mocarstw światowych, mocarstwo morskie – Stany Zjednoczone – nigdy nie pozwoli mocarstwu kontynentalnemu – Związkowi Radzieckiemu – wyjść na otwarte ciepłe akweny (Morze Śródziemne); M. Dżilas, *Rozmowy ze Stalinem*, przeł. A. Ciołkosz, Paryż 1962, s. 134–135.

¹⁷ Władimir Łenin ostatecznie nie zgodził się na koncepcję Karla Haushofera, przewidującą podział świata na cztery panregiony (niemiecki, radziecki, japoński i amerykański) i przedłożoną

W czasie drugiej wojny światowej konfiguracja sojusznicza głównych przeciwników Niemiec była jak gdyby kopią dawnej Ententy, z tym że poprzednia przywódcza rola rozbitej teraz przez Wehrmacht Francji została podzielona pomiędzy ZSRR oraz Stany Zjednoczone. Związek Radziecki ze zwycięstwa nad Trzecią Rzeszą wyniósł wymierne korzyści geopolityczne; przejął kontrolę nad Europą Środkowo-Wschodnią, wziął udział w podziale Niemiec na strefy wpływów, nie wspominając o jego znacznych nabytkach terytorialnych. Można powiedzieć, że spełnił się sen panslawistów (choć poza imperium pozostała Jugosławia), zachodnie rogi imperium sięgały aż za Łabę oraz góry Harzu. Jednak najbardziej wymiernym profitem geopolitycznym dla ZSRR było uzyskanie przez tak powiększony radziecki *Heartland* statusu supermocarstwa. Koalicja antynazistowska okazała się wyłącznie przymierzem taktycznym; wkrótce przypomniano sobie w niej, a raczej zaczęto głośno mówić o różnicach ideologicznych i będących ich konsekwencją sprzecznościach interesów. W polityce światowej bardzo wyraźnie zmanifestowała się nowa tendencja geopolityczna – geopolityka ideologii oraz wynikająca z niej doktryna strefy wpływów, którą w części implikowała już nieco wcześniejsza, wspomniana doktryna panregionów. Po drugiej wojnie światowej w zwycięskich państwach oficjalnie potępiono geopolitykę. Nastąpiło to także w ZSRR, gdzie Józef Stalin wydał nakaz, aby uważać myśl geopolityczną za przejaw światopoglądu nazistowskiego; radziecki przywódca miał się obawiać konkurencji, jaką geopolityka z racji swojej intelektualnej atrakcyjności mogłaby stanowić dla podstawowego dogmatu *marksizmu-leninizmu* – walki klas¹⁸.

Jednak globalne myślenie radzieckich elit oraz ich decyzje w tym względzie miały charakter wybitnie geopolityczny. Doktryna Józefa Stalina, przewidująca, iż państwa sąsiadujące z ZSRR muszą pozostawać z Moskwą w przyjaznych stosunkach, czy późniejsza doktryna Łeonida Breżniewa, zakładająca możliwość interwencji zbrojnej w krajach socjalistycznych w celu obrony socjalizmu, kwalifikowały się jako koncepcje *stricte* geopolityczne. Związek Radziecki był jednym z dwóch supermocarstw, mających swoją rozległą globalną strefę wpływów, był jednak głównie supermocarstwem kontynentalnym, wyraźnie ustępującym na morzu potędze anglosaskiej. Dlatego też na uwagę zasługują powojenne koncepcje admirała Siergieja Gorszkowa i marszałka Siergieja Sztienienki, zakładające przekształcenie ZSRR w supermocarstwo morskie poprzez budowę wielkiej floty oceanicznej¹⁹. Stratedzy ci, nie aspirujący do miana geopolityków, uważali Eurazję za podstawę geograficzną Związku Radzieckiego, podkreślali konieczność ekspansji ZSRR (instalowania się) w Azji (zwłaszcza w

Moskwie pod rozługę jesienią 1940 r., gdyż rząd radziecki uznał, że projekt ten niedostatecznie uwzględniał interesy geopolityczne ZSRR; szerzej na ten temat zob. L. Moczulski, *Geopolityka*, s. 521–523.

¹⁸ Zob. C. Jean, *Geopolityka*, przeł. T. Orłowski i J. Pawłowska, Wrocław – Warszawa – Kraków 2003, s. 33.

¹⁹ Zob. L. Moczulski, *Geopolityka*, s. 510. W ZSRR (i po jego upadku) geopolityką zajmowali się także: pułkownik Sztabu Generalnego ZSRR i FR Siergiej Anczukow, pułkownik GRU i Sztabu Generalnego ZSRR Andriej Diewiatow, generał-pułkownik, dyplomata wojskowy Leonid Iwaszow; zob. Ю. Крупинов, *Стать мировой державой*, Москва 2003, s. 295.

Afganistanie), na Bliskim Wschodzie, w Afryce oraz Ameryce Łacińskiej²⁰. Do tych koncepcji (wyjścia na morza południowe) nawiązała Moskwa w 1979 r., podejmując próbę rozerwania *Rimlandu* (pasa otaczającego *Heartland*) w największym miejscu – poprzez inwazję Afganistanu.

Jednak to właśnie w Związku Radzieckim najbardziej rozwijano studia geopolityczne, choć nie znalazło to wyrazu w powszechnie dostępnych publikacjach²¹. Nie dziwi zatem fakt, że po upadku ZSRR na forum oficjalnego dyskursu inteligenckiego nastąpiła wręcz eksplozja geopolityki w Rosji, prezentującej od razu wysoki poziom²². Główną koncepcją w rosyjskiej geopolityce jest doktryna Halforda J. Mackindera, ale rozwijana jest ona często w duchu Karła Haushofera i Carla Schmitta (głównego jurysty Trzeciej Rzeszy i czołowego niemieckiego powojennego geopolityka). Powszechna debata geopolityczna towarzyszyła procesowi pluralizacji ideologiczno-politycznej; każda opcja światopoglądowa miała swój obraz geopolityki. Nie licząc komunistów rytu radzieckiego, pozostających w ideowo-politycznej dezintegracji, dominującymi – lecz światopoglądowo amorficznymi – orientacjami ideowymi w postpierestrojkowej Rosji byli „demokraci” oraz „patrioci”; z czasem opcje te zaczęły jeszcze różnicować się na liberałów, komunistów (narodowych), centrystów i radykałów²³. Te inteligenckie klasyfikacje i dyferencjacje ideologiczno-programowe były szybko adaptowane i internalizowane przez rosyjskie środowiska polityczne, poszukujące własnej identyfikacji ideowej. Jednak dialektyka oraz interferencje światopoglądowe w rosyjskiej ideowej percepcji świata są tak daleko zaawansowane, że w Rosji granica między sprzecznymi z definicji kategoriami nacjonalizmu i imperializmu stała się niezwykle cienka i płynna; w tamtejszych realiach zacierają się również granice między nacjonalizmem a komunizmem, czy też między komunizmem a faszyzmem (narodowy bolszewizm), pojawiają się tam także idee liberalnego imperium. Tymczasem geopolityka jako określony sposób myślenia o świecie znajduje swój osobliwy wyraz przede wszystkim w doktrynach eurazjatystów – np. Aleksandra Dugina (uchodzącego obecnie za czołowego rosyjskiego geopolityka i ideologa euroazjatyizmu), sterujących jego transmisją do elit intelektualnych i politycznych. Geopolityczna percepcja świata jak gdyby wypełnia w Rosji pustkę po politycznie i moralnie zbankrutowanej ideologii komunistycznej. Wokół geopolityki podejmowane są w tym kraju próby budowy określonego etosu; geopolityka staje się niejako wiedzą mistyczno-metafizyczną (Aleksandr Dugin), niemal misteryjną – dla wtajemniczonych, ekskluzywną i elitarną, co koresponduje z wykładnią tej dziedziny dawaną w przeszłości przez klasyczną niemiecką szkołę geopolityczną.

²⁰ Zob. C. Jean, *Geopolityka*, s. 79–80.

²¹ L. Moczulski, *Geopolityka*, s. 40.

²² *Ibidem*, s. 52.

²³ Zob. С. Константинов, А. Ушаков, *История после истории. Образы России на постсоветском пространстве*, Москва 2001, s. 17–23.

Inny podział ideowy rosyjskiej sceny politycznej po rozpadzie ZSRR niezależnie zaproponowali Jarosław Bratkiewicz oraz Stanisław Bieleń; zob. J. Bratkiewicz, *Rosyjscy nacjonałiści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji*, Warszawa 1998; S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 61.

Jednak w odróżnieniu od szkoły monachijskiej, próbującej integrować mistykę ziemi z mistyką rasy, rosyjskie ujęcia, uwzględniając wielonarodowy charakter Federacji Rosyjskiej, koncentrują się z reguły na pierwszym z tych aspektów. Dawny mityczny słowiańsko-ludowy kult ziemi (jej sakralizacja i personifikacja, aczkolwiek obecna też w wielu innych kulturach), manifestujący się na poziomie politycznym np. w idei „zbierania ziem ruskich”, uzyskuje wsparcie doktryn geopolitycznych, co przeradza się w osobliwy rosyjski terytoriocentryzm²⁴. W jego ramach rosyjski patriotyzm – przynajmniej w życzeniowej perspektywie wielu reprezentantów współczesnej rosyjskiej klasy politycznej – ma charakter internacjonalistyczny, będąc w istocie strategią poszerzania i konsolidacji wielkich przestrzeni.

BIBLIOGRAFIA

1. Bäcker R., *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2000.
2. Bieleń S., *Geopolityczne uwarunkowania nowej tożsamości Rosji*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, red. S. Bieleń, W. M. Góralski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1999.
3. Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006.
4. Bratkiewicz J., *Rosyjscy nacjonałiści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji*, ISP PAN, Warszawa 1998.
5. Czuby J., *Rosja i świat. Wyobrażenia polityczna elity władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 1997.
6. Dżilas M., *Rozmowy ze Stalinem*, przeł. A. Ciołkosz, Instytut Literacki, Paryż 1962.
7. Figes O., *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, przekł. W. Jeżewski, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2007.
8. Jean C., *Geopolityka*, przeł. T. Orłowski i J. Pawłowska, Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków 2003.
9. Kennedy P., *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1994.
10. Massaka I., *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wydawnictwo Funna, Wrocław 2001.
11. Moczulski L., *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2000.
12. Pajewski J., „Mittleuropa”. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Instytut Zachodni, Poznań 1959.
13. Ziółek P., *Idea imperium*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1997.
14. Алексеев H., *Русский народ и государство*, Аграф, Москва 1988.

²⁴ Zob. S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa...*, s. 125–131; *idem*, *Geopolityczne uwarunkowania nowej tożsamości Rosji*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, S. Bieleń, W. M. Góralski (red.), Warszawa 1999, s. 78–83.

15. Гумилев Л., *Этногенез и биосфера Земли*, ДИ ДИК, Москва 1994.
16. Данилевский Н., *Россия и Европа*, Глаголь, Санкт-Петербург 1995.
17. Кефели И., Попов Г., Сухова В., *Эволюция геополитических воззрений в отечественной науке*; <http://www.ibci.ru/AGP/conferencia/statuya08.htm>
18. Константинов С., Ушаков А., *История после истории. Образы России на постсоветском пространстве*, АИРО-XX, Москва 2001.
19. Крупнов Ю., *Стать мировой державой*, Яуза, Москва 2003, серия: Путь России.
20. Леонтьев К., *Восток, Россия и Славянство*, Республика, Москва 1996, серия: Прошлое и настоящее.
21. Петров В., *Геополитика России. Возрождение или гибель?*, Вече, Москва 2003.
22. Савицкий П., *Континент Евразия*, Аграф, Москва 1997.
23. Трубецкой Н., *История. Культура. Язык*, Издательская группа «Прогресс», Москва 1995.
24. Фадеев Р., *Мнение о восточном вопросе*, Санктпетербург. Типография департамента уделов, Санкт-Петербург 1870.

SUMMARY

Genesis of Geopolitics in Russia (Between Theory and Practice)

Contemporary Russia (Russian Federation) is the main successor of the Soviet Union, which in 1991 has disintegrated and that until its disintegration was one of the two superpowers. The disintegration of the USSR was associated with the searching by Russia its place in the world and in the international system, defining Russian interests, and with striving to save of status as a global power and player. The result of the creation of a new Russian collective identity is a huge popularity in Russia geopolitics, which in this country begins to act as a *metaidea* (the universal idea explaining the world) and, in a certain sense, fills the ideological void after the bankruptcy of communist ideology. The purpose of this article is the presentation of the genesis of Russian geopolitical thinking, which had been formed, in principle, since the establishment of the Russian Empire in the first half of the eighteenth century – through the nineteenth century – until the Soviet period. The article presents the main ideas, concepts and their creators – in the context of the international system. The construction of this article has a chronological-problem character.

Key words: Russia, geopolitics, geopolitical thought.